

Концепт національного опору в еміграційній мемуаристиці 1960–1980-х років комбатантів Визвольних змагань

Олена Ставнича

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії Наук України, Київ – Україна
selenst@ukr.net; <https://orcid.org/0009-0008-3460-1441>

Koncept oporu narodowego w emigracyjnym pamiętnikarstwie lat 1960–1980 kombatanatów ruchu wyzwolenczego

Ołena Stawnycza

Instytut Literatury im. T. Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Kijów – Ukraina

STRESZCZENIE. Literatura faktu stanowi istotny czynnik oddziaływania ideologicznego oraz medium kształtowania indywidualnej i zbiorowej pamięci historycznej, dlatego pozostaje ważnym przedmiotem zainteresowania współczesnych nauk humanistycznych. W niniejszym artykule, przez pryzmat autobiograficznego synergetyzmu, poddano analizie ideologiczne aspekty konceptu oporu narodowego, ujawniającego się w dokumentach osobistych (wspomnieniach, zapiskach) uczestników ruchu wyzwolenczego z lat 1917–1921, którzy po klęsce rewolucji ukraińskiej znaleźli się na emigracji. Wspomnienia I. Lutego-Lutenki, M. Doroszenki, J. Horlisa-Horskiego, O. Wyszniowskiego i innych, opublikowane pierwotnie na emigracji w latach 1960–1980, zostały ponownie wydane na początku XXI wieku w ramach kształtowania narodowego kontrdyskursu historycznego, stanowiącego przeciwwagę dla proimperialnych narracji obecnych w przestrzeni medialnej. Dzięki atrakcyjnej formie artystycznej, szczerości wyznania, antykolonialnemu patosowi oraz heroizacji czynu patriotycznego sprzed stulecia nurt ten zyskał znaczną popularność zarówno wśród czytelników, jak i badaczy. Analiza koncepcji artystycznej omawianych utworów pozwala stwierdzić, że literatura wspomnieniowa tego typu ma wartość nie tylko jako źródło historyczne, dydaktyczne, faktograficzne, symboliczne i upamiętniające, lecz także jako perspektywiczny kierunek badań w ramach historii literatury.

Słowa kluczowe: egodokumenty, historyczny kontrdyskurs, literatura emigracyjna, antykolonialny patos, koncepcja oporu narodowego, funkcje dydaktyczne, faktograficzne, symboliczne i upamiętniające literatury wspomnieniowej

The concept of national resistance in the emigrant memoirs of 1960–1980 by combatants of the Liberation Struggle

Olena Stavnyncha

T. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv – Ukraine

ABSTRACT. Non-fiction literature is a powerful mediator of ideological influence and a tool for shaping individual / collective historical memory, which is why it is a relevant subject in contemporary humanities. This article uses the prism of autobiographical synergy to examine the ideological dimensions of the concept of national resistance as manifested in the ego-documents (memoirs, recollections, notes) of combatants who participated in the Liberation Struggle of 1917–1921 and who emigrated after the armed defeat of the Ukrainian Revolution. Originally published abroad in the 1960s–1980s, the memoirs of I. Lyuty-Lyutenko, M. Doroshenko, Y. Horlis-Horsky, O. Vyshnevsky and others were republished at the beginning of the 21st century as part of the creation of a national-historical discourse to counter the pro-imperial narratives disseminated in the media. Thanks to its attractive artistic form, confessional sincerity, anti-colonial pathos, and heroization of a century-old patriotic deed, this segment of émigré literature has gained significant popularity among a wide audience readers and professional researchers. After examining the artistic concept sphere of these texts, we can conclude that the memoirs under consideration are valuable not only for their source, didactic, factual, symbolic, and commemorative functions, but also as a promising direction for studies in the history of literature.

Keywords: ego-documents, historical counter-discourse, émigré literature, anti-colonial pathos, concept of national resistance, didactic, factual, symbolic, and commemorative functions of memoirs

В умовах сучасних гібридних воєн одним із важливих віртуальних плацдармів стала людська свідомість і простір індивідуальної / колективної пам'яті, котрі формуються (незрідка маніпулятивно) через численні аудіовізуальні й текстові медіа. За об'єкт дослідження було узятो популярний наразі текстуальний медіатор для отримання історичного знання – так звану літературу факту. Щоденники, спогади, приватні нотатки, епістолярій, автобіографії та інші види его-документів (або *'его-текстів'*, поняття Філіпа Лежена) становлять об'єкт зацікавлення сучасної гуманітаристики, що засвідчене напрацюваннями Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київського столичного університету імені Б. Грінченка, низкою конференцій Варшавського університету під промовистою назвою „Філософія буття та виживання в его-документах українських письменників, художників та кінорежисерів (від Орлика до сучасників)”, конференцією Університету Торонто „Політика автобіографії: залучення та суб'єктивність” (2015), колективним збірником на пошану проф. Валентини Соболев, де зна-

чна частина розвідок висвітлює питання его-текстів тощо. Різним аспектам автобіографічного письма присвячено численні дослідження і закордонних (М. Джоллі, Дж.К. Конвей, Ж. Лефора-Фавро, Л. Маркус, Ж.-Ф. Міро, С. Моллой, Ф. Лефера, П. Родака та ін.), і вітчизняних учених (Т. Гаврилів, К. Дуб, О. Левицької, Т. Музики, Ю. Павленко, Т. Тебешевської-Качак та ін.). На думку Маргарети Джоллі, сучасна академічна уява потужно стимульована викликами, котрі ставить перед епістемологічною традицією „харизматичний біографічний наратив”, а рефлексія досвіду через розказану історію стає предметом вивчення в літературній критиці, антропології, соціології, психології, історії, теології, культурології та навіть біологічних науках [Jolly 2001: 10].

Предметом дослідження в цій статті стали спогади учасників Визвольних змагань 1917–1921 рр. як особливий різновид его-документів – текстів, що характеризуються певною проникністю між приватним світом і публічним простором, у яких суб’єкт, з одного боку, займається реконструкцією зовнішніх елементів, що визначали його буття в певний важливий відтинок часу, а з другого – прагне окреслити й зрозуміти свою роль у колективній історії. Очевидний політичний вимір автобіографічного письма (Ж.-Л. Жанель) [Politique de l'autobiographie 2017: 23–39] у розглядуваних мемуарах комбатантів надзвичайно загострений, позаяк за точку фокалізації має концепт національної резистентності, пропущений крізь максимально суб’єктивізовану рефлексивну пам’ять.

Завдяки нарешті виробленій державній стратегії підтримки книговидання та насамперед зусиллям ентузіастів – літературознавців, істориків, культурологів, громадських діячів та організацій – поступово до українського читача приходить невідомий і недоступний до часів Незалежності масив творів, написаних і виданих (часто власним коштом) в еміграції. Стосується це як суто художньої літератури (fiction), так і різножанрової белетристики (nonfiction), осібне місце з-поміж якої посідають спогади учасників бурхливих історичних подій, на які було багате ХХ ст. У фокусі нашої уваги закономірно перебувають тексти воєнно-історичної тематики, котрі презентують національно заангажований погляд на вітчизняну історію доби Української революції 1917–1921 рр. Ця література факту цінна передусім безпосередністю і правдивістю фіксації особистісного та суспільного досвідів у катастрофічні періоди історії, у моменти психологічних, світоглядних, ідентичнісних зламів, вона фактично фіксує „розчинення життя в історії” [Jolly 2001: 10]. Мемуаристика також може становити джерельну базу як вузькоспеціалізованих, так і міждисциплінарних досліджень – соціологічних, культурологічних, історичних, психологічних, і звісно, літературознавчих, позаяк нерідко має структурні та стилістичні ознаки літературного твору. Завдяки привабливій художній формі викладу, сповідальній щирості, антиколоніальному пафосу, героїзації патріотичного чину сторічної давнини цей пласт еміграційної

літератури набув популярності серед зацікавлених реципієнтів та фахових дослідників-істориків. Однак ніші української еміграційної воєнної мемуаристики достатньої аналітичної уваги з боку літературознавців приділено не було. Так, аналізуючи ідеологічний базис прози літераторів-емігрантів про Визвольні змагання крізь призму концепту Реконквісти, мистецький чин як спосіб національного спротиву й маніфестування ідентичності, Наталя Мафтин згадує *Холодний Яр* Ю. Горліса-Горського [Maftyn 2008: 193–194]. Дослідниця кваліфікує твір як документальний роман, проте докладно на ньому не спинається, приділяючи увагу вагомішому з художньо-естетичного погляду прозопису Ю. Косача, У. Самчука, Ю. Липи, Ф. Дудка та ін. [Maftyn 2008, 2011].

Важливим і з соціокультурного, і з літературознавчого погляду починанням є серія „Бібліотека націоналіста”, заснована у рамках цілеспрямованого творення національного історичного контрдискурсу, що має протистояти поширюваним у медійному просторі проімперським наративам. Уже вийшли друком спогади Івана Лютого-Лютенка *Вогонь з Холодного Яру*, Михайла Дорошенка *Стежками Холодноярськими* (обидві – 2015), Семена Левченка *За волю і державу* (2017), Якова Орла-Гальчевського *Проти червоних окупантів* (2018), Юрія Горліса-Горського *Холодний Яр* (2019). Нерідко за способом викладу й образністю мемуаристика наближається до художньої літератури і може бути потрактована як історичний роман чи повість, або ж збірник новелістичних замальовок [*Спогади петлюрівського генерала* (2015) Олександра Вишнівського]. Переважно названі твори – це републікації, приурочені до сторіччя Визвольних змагань. Більшість із них уперше була опублікована у 1960–1980-х рр. за межами радянської України, авторами були колишні учасники збройного опору. Вказаний період обраний не випадково: очевидно, активізація еміграційної видавничої діяльності на предмет Української революції опосередковано зумовлена процесами „хрущовської відлиги” та пізнішої перебудови на теренах СРСР, що давало надію авторам донести свою правду до аудиторії на Великій Україні, ностальгія за якою відчутна в усіх авторів-емігрантів.

У дослідженні літератури его-документів спираємося на поняття *автобіографічний синерген*, котре застосовується в літературознавчій антропології: окрім біографії автора, його творів, світогляду та рецепції критиків і літературознавців, враховуємо „все коло життєвих вражень” письменника, тобто його „світосприйняття, світовідчуття та світовираження”, „розмаїтість порухів думки, імпульсів, асоціацій, логічно вивершених у його естетичній концепції світу й людини й цілісно втілених в творчості” [Dub 2001: 16]. У випадку белетристичної мемуаристики автобіографічний синерген зазвичай не підлягає стилістичному маскуванню, безпосередніше оприявнений, тому легше піддається опису й інтерпретації.

Однією з наріжних детермінант автобіографічного синергену є сенс буття [Muzyka 2016: 104], окреслений для авторів-комбатантів через концепт національного опору. Автори-суб'єкти найповніше самореалізуються саме в дії, воєнному чині насамперед, що в психологічному плані постає способом внутрішнього забезпечення майбутнього.

Ядром самоідентифікації мемуаристів-комбатантів постає антропологічний концепт 'я-громадянин' (син своєї землі, своєї нації), підпорядковуючи (без применшення) собі такі ж базові концепти, як 'я-людина', 'я-творець', та соціальні ролі – 'я-батько', 'я-отаман' та ін. Оця висока громадянська усвідомленість себе як невіддільної частинки спільноти й рівнобіжно відповідальності за неї властива усім авторам. Власне, в деяких творах подибуємо фіксацію спорадичних ознак громадянського суспільства в тодішньому українському середовищі, зокрема, здатність до самоорганізації, пріоритет права, демократичність прийняття колегіальних рішень тощо (епізод справедливого громадського суду над повстанцем-кулеметником Левадним, що захищає „честь України” [Horlis-Horskyi 2023: 41]).

Спогади *Вогонь з Холодного Яру* Івана Макаровича Лютого-Лютенка (1897–1989), відомого в часи Визвольних змагань під псевдонімом отаман Іван Гонта, були видані у Детройті в 1986 р., а в Україні републіковані за автентичним виданням у 2015 р. Написані, за свідченням самого автора [Liutyi-Liutenko 2015: 7], за внутрішньою інтенцією вивіряння власного життя на відповідність високим етико-моральним стандартам і для збереження індивідуальної пам'яті про важливі події, ці приватні нотатки (а фактично – розгорнута автобіографія) лише за наполягання друзів побачили світ у вигляді книжки і стали значущим свідченням про описану в них епоху. Та насамперед – це яскравий его-документ, що на повен зріст демонструє нам непересічну особу українського військового й політико-культурного діяча, щиро заангажованого до справи визволення свого народу від „комуно-більшовицького поневолення”. При тім Лютий-Лютенко неодноразово наголошував необхідність визволення не тільки політичного, а й ментального, духовного – від малоросійства, комплексу меншовартості, національної упослідженості. Впливу художнього твору і цей, і інші автори досягають у змалюванні пригодницьких епізодів, завдяки чому з'являється динаміка, діалогічність, яскрава образність і символізація, задіюються модуси героїки й дива, гумористичні прийоми тощо. Загалом мемуарні твори дають змогу краще зрозуміти епоху, ніби предметно наблизити її до читача, бо демонструють мотиви поведінки людей, механізми маніпулювання ними, подають надзвичайно живі деталі тодішньої дійсності. Проте дослідники автобіографічної літератури вказують, що крім очевидної літературної форми, жанр мемуаристики визначається обов'язковою дидактичною метою [Jolly 2001: 75].

Будь-якій автобіографічності, а розглядуваній національно заангажованій і поготів, властива питома соціальність, оскільки через словесну саморе-

презентацію, саморозуміння, самовираження автора твір виразно корелює з дійсністю (хоч і суб'єктивно осмисленою). Ґрунтовний виклад соціально-політичних обставин, описи переможних виправ війська УНР, розбійництва дезертирів і селянських самосудів над ними, уведення в текст документальних вставок – усе це поєднане з емоційним, однак напрочуд тверезо зваженим баченням загальної ситуації отаманом Гонтою. Окрім спостереження, що більшовицька Росія веде проти України *гібридну війну*, він фактично називає її рушії та компоненти: ефективну ідеологічну пропаганду, деструктивну морально діяльність, організацію чужорідних збройних загонів і постачання їх зброєю та амуніцією, терор проти мирного населення, дзеркальність воєнно-політичних заходів, у результаті якої твориться паралельна квазіреальність, що зрештою долає “оригінал” тощо.

Концепт національного опору в Лютого-Лютенка базується насамперед на переніалістичних уявленнях, зокрема на вірі в давність і природність нації, й виразно апелює до етносимволічної парадигми націоналізму. Обстоюючи етнокультурну унікальність і окремішність українців, автор акцентує на почуттях національної гордості та честі, на морально-релігійних цінностях та емоційних аспектах (яскраві епізоди сутичок зі збільшовиченими фронтовиками-дезертирами, яким „очі колють” жовтоблакитні відзнаки вояків УНР [Liutyi-Liutenko 2015: 21], демонструють розуміння автором значущості національної символіки як маркера „граничної окресленості нації” [Smit 2004: 15]; оцінка обіцянок і дій більшовицьких провідників як таких, що не мають жодної ваги чи правдивості, позаяк їм чуже поняття „чести” [Liutyi-Liutenko 2015: 63], пов’язує образ ворога ще й із міфологізованим поняттям культурно-ментального ‘іншого’, ‘чужого’). На переконання автора, причини поразки Визвольних змагань – неусвідомленість більшістю націоналістичної аксіології (примату поняття нації над приватним), що вилилося у примирення сільського населення з більшовицькою владою в результаті непу, тобто внутрішня згода народу на окупацію; відсутність підтримки з боку регулярної армії УНР, невчасність Зимового походу; зрада союзників. Тому концепт опору доповнюється ідейними площинами непохитності переконань, усвідомлення потреби внутрішньої соборності, толерантності до внутрішньоукраїнських релігійних, політичних або регіональних відмінностей, опертя лише на власні сили, лицарства і жертвовності – повним спектром поміркованої ‘громадянської релігії’ [Smit 2004: 39, 41].

Дослідження автобіографічного синергена допомагає відтворити психологічний ландшафт автора его-документа. Так, Лютий-Лютенко постає перед читачем надзвичайно енергійною, діяльною і послідовно чесною особистістю, непересічним організатором і підприємцем, гнучким дипломатом, гуманістом, незлопам’ятним і добродійним, позаяк завжди чинить згідно з біблійними заповідями. Прагматика посильного чину, виконання своїх обов’язків „пе-

ред Богом і народом”, послідовне обстоювання національних інтересів – кредо отамана Гонти. Порівнюючи патріотизм поневоленого корінного населення Марокко (де проживав досить тривалий час і навіть організував українську громаду у м. Рабат) та українців, розмірковує, що вітчизняний „законспірований” і вузькогруповий („загумінковий”) патріотизм не спроможний „спалити своїм спалахом зла і принести добро Україні” [Liutyi-Liutenko 2015: 131]. Як висновок: неволя України – провина кожного, а її визволення – обов’язок усіх українців. „Тож мусимо придивлятися і вчитися, як досягли визволення інші народи [...] мусимо вивчати й методи наших ворогів і бути завжди однодушно готовими до лицарського чину” [Liutyi-Liutenko 2015: 132]. Відтак процес автобіографічної меморіалізації перетворюється на процес психосоціального самоконструювання, який використовує перформативну силу слова [Lefort-Favreau 2017], застосовну не лише до окремої особистості, а й до нації в цілому, тобто текст набуває дидактично-націєтвірної функції.

Центральний образ спогадів Лютого-Лютенка – шевченківський символ вогню з Холодного Яру – постає наріжним і в його побратима по зброї, котрий теж згодом опинився в еміграції, мемуариста Дорошенка Михайла Івановича¹ (1899–1986). Повстанське псевдо – Вернигора, спершу був у чині підхорунжого, згодом старшини загону отамана Пилипа Хмари (був курований проводом УНР). У часі Визвольних змагань вів нотатки, які, за словами автора, не збереглися, однак у 1970-х рр. написав докладні мемуари *Стежками Холодноярськими: Спогади 1918–1923 років* (Філадельфія, 1973; перевидані у Києві 2015 р.). Також автор нарисув *Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни* (Нью-Йорк, 1980).

Відомості про мемуариста в довідковій літературі дуже скупи [Entsyklopediia ukrainskoi... 2009; Ukrainska diaspora... 2012]. Крім того, форма і стиль викладу спогадів Михайла Дорошенка максимально деперсоналізовані, можна сказати, деавтобіографізовані, хоча присутність автора та його безпосередня участь в описуваних подіях безсумнівна. Тут автобіографізм виявний переважно як специфічна ‘свідомість тексту’, що, за Р. Бартом, є свідомістю апіорі, позаяк залишається імпліцитним міфом самості [Bart 2001: 492]. Тому виокремити біографічні факти досить складно, та на підставі окремих фрагментів тексту вдалося дещо реконструювати. У повстанському русі Дорошенко перебував із літа 1918 р., спочатку під командуванням Матвія Григор’єва, згодом у відділі полковника Горбенка. Керував переможним боєм проти більшовиків під Красносілкою (Княжим), коли перебрав на себе командування внаслідок загибелі чотового Марка Пшеничного [Doroshenko 2015: 235]. Залишенець, що воював проти більшовиків гіпотетично до кінця квітня 1923 р. (хоча зга-

¹ Ім’я по батькові встановлено завдяки текстологічному аналізу післямови до мемуарів *Стежками Холодноярськими* [Doroshenko 2015: 348].

дує описово про окремі виправи невеличкого загону в 25 осіб ще й у 1924 р.). Після підступної ліквідації (організованої провокаторами „наради отаманів” у квітні 1923 р.), старшина Вернигора легалізувався, ймовірно, із піддробленими документами (автор фіксує практику конфіскації партизанами бланків і печаток для виготовлення таких посвідчень). Все одно був „упольований” у 1930-х рр. НКВД, катований на допитах, у 1939 р. мобілізований до військ НКВД „як дорожник” [Doroshenko 1980: 21], проте через п’ять місяців Дорошенка демобілізували, швидше за все, у зв’язку з початком війни, як „ненадійного елемента”. Емігрувавши на Захід (спочатку до Німеччини) під час ДСВ, оселився у 1950-х рр. у м. Баунд-Брук (США).

Досить об’ємні мемуари М. Дорошенка містять хронологічний виклад перебігу повстанського руху опору більшовицькій владі, що мав місце в період Визвольної війни 1918–1923 рр., охоплюючи події переважно в північно-східній частині теперішньої Кіровоградщини та південно-східній частині Черкащини, а також на деяких суміжних теренах. Однак це не щоденникові нотатки, а викінчений художньо-документальний твір, структурно складений зі вступу, де проаналізовано перипетії та специфіку Української революції, ретроспективних розділів, присвячених отаману Григор’єву, денікінщині та іншим феноменам того часу, численних, формально наближених до пригодницького оповідання чи новели, розділів про побутування наратора в лавах Чорноліського полку, болісному згортанню / придушенню партизанської боротьби, а також післяслова, що містить лаконічну біографію автора та націонал-романтичну ідею-пуант усієї книжки:

Давно відлунали бойові пісні холодноряців [...]. Але Слава про них не поляже, не засне, а розкаже світові Правду, за що вони полягли. [...] лунає та Правда в серцях українського народу [...] міцніє і виростає в нову силу, яка з роду в рід передаватиметься, щоб перемогти ворога і відбудувати свою, Вільну, ні від кого Незалежну УКРАЇНУ [Doroshenko 2015: 350].

Саме на лінгвоідеологемах Слава, Правда, Воля базується холоднорярівський опір завойовникам, з його усвідомленим екзистенційним вибором, задекларованим у гаслі „Воля України або Смерть!”. Автор увиразнює абстрактний ідеалістичний і волюнтаристський концепт національного опору конкретно-прагматичними настановами: рух має бути заснований на засадах самовмотивованості й добровільності; треба просувати талановитих і національно свідомих провідників; локальний спротив – неефективний; слід поступатися егоїстичними інтересами в ім’я „великої ідеї України”; боротися зі шпигунами і провокаторами; проводити системну пропагандистську роботу, пробуджувати національну свідомість і мобілізувати громадянську активність; акцентує підступність і навіть шкідливість проявів гуманізму до ворога на війні; боротьба має тривати за будь-яких умов, непохитно і безкомпромісно, тому треба підтримувати у війську дисципліну й постійну боєготов-

ність. Власне, автор формулює викінчену націоналістичну воєнну доктрину, актуальну й у сучасних реаліях, суголосну з інструментально-політичною теорією націоналізму Джона Бруйлі [Breuilly 1993: 2], хоча подекуди модерний раціоналізм М. Дорошенка поступається примордіалістській патетиці в ліричних відступах.

Будучи цінним джерелом історичної інформації (напр., докладно описано із зазначенням точного часу, місця, способу, перебігу та результатів захоплення повстанцями ешелону кінноти Будьонного біля станції Бобринська 10 серпня 1920 р.; зафіксовано смерть отамана Чорного Ворона тощо), мемуари *Стежками Холодноярськими* становлять непересічну вартість для історика літератури збереженням фактологічних деталей, живого відтворення образів і характерів, донесенням до сучасного читача невикривленого змісту символіки, значущої для тодішніх комбатантів. Хоча его-твір програє художньому дискурсу в силі естетичного впливу, однак дає певний конструкт образу [Polishchuk 2020] через „фотофіксацію” подій, уможливаючи встановлення кореляції між авторським вимислом і дійсністю в художніх творах про революцію, особливо пізнішого часу соцреалізму, коли ці події інтенсивно „переписувалися” згідно з мінливою політикою партії. Також це можливість неупередженого перегляду розгортання подій на основі зіставлення історичних джерел, міфологічного радянського нарративу та свідчень авторів спогадів.

Для прикладу розглянемо сюжет загибелі помкомдива Олександра Пархоменка, відображений у спогадах Михайла Дорошенка і повісті Петра Панча *Олександр Пархоменко* (писана у 1932–1939 рр.). Суттєві розбіжності наявні майже в усьому, починаючи від структурного рівня: у мемуарах це побіжний епізод, один із численних боїв повстанців проти окупантів, у повісті – її ідейна кульмінація, що є водночас епічно-трагедійною розв’язкою. На фактажному рівні бачимо невідповідність у змалюванні місця й учасників дії: село Бузівка у Панча фігурує згідно з радянською міфологією, бій розгортається на вуличках села, де нібито влаштували засідку на комісара махновці на чолі з самим „батьком”, який із глумливим сміхом торжества добиває пораненого в нерівному героїчному бою Пархоменка. „За віддану працю окупантові комуністична влада поставила Пархоменкові пізніше в селі Бузівці (Бузівці) пам’ятник” [Doroshenko 2015: 313], – зазначає Дорошенко, докладно окреслюючи місце сутички між військом Чорноліського полку отамана Хмари² і червоними на шляху понад залізницею Бобринська (теперішня Сміла) – Помічна. Диспозиція у дечому змалювана подібно, зокрема, те, що Пархоменко був у голові валки: однак у Панча він вершник (що задіює коди міфомислення), котрий, як

² За свідченням дослідників, Нестора Махна та його загонів у той час там не могло бути: „Махно та його бійці не мали жодного стосунку до загибелі Пархоменка, бо вони в той час узагалі не були на території теперішньої Кіровоградської та Черкаської областей” [Bilous 2010].

богатир чи супермен, розкидає ворогів із патетично-ідеологічними гаслами на вустах („– Будете, бандити, знати Пархоменка! – і махнув клинком. – Отак б’ються більшовики за революцію! – Двоє розрубаних махновців упали на сніг” [Panch 1955: 416]), а в мемуарах повстанця – пасажир навантаженої „цінностями та важливими документами” підводи, *випадково* забитий пострілом за постріл, бо „козаки дуже шкодували, що таку важливу людину не дістали живою” [Doroshenko 2015: 308]. На підтвердження своїх свідчень Дорошенко цитує документ – наказ про ліквідацію бандитизму, адресований „Помкомдіву тов. Пархоменко”, підписаний Л. Троцьким [Doroshenko 2015: 313], а також подає своєрідний звіт про захоплене майно та його розподіл. Короткий епізод бою Пархоменка з махновцями у П. Панча – повністю художня вигадка, як і фінальне речення повісті („бригада... нагнала махновців біля річки і вибила їх майже до ноги” [Panch 1955: 417]), що підтверджують трафаретно-кінематографічні ефекти в тексті, відсутність „бічної оптики”, тобто об’єктивного підтвердження події стороннім спостерігачем, відсутність персоналізації учасників. Таке „переписування історії” зумовлене потребою створення власного ідеологізовано-міфологізованого героя, що було анонсовано на Першому Всесоюзному з’їзді радянських письменників у 1934 р. У спогадах Дорошенка набагато більше місця відведено творенню контрміфу – розгорнутому зображенню загибелі у цьому ж бою помічника отамана Кібця (Миколи Бондаренка) та його урочистого поховання.

Цікавим є те, що навіть сучасна академічна *Енциклопедія історії України* подає радянську версію загибелі Пархоменка [Shchus 2016], а в ресурсі Вікіпедія міститься лише вказівка на існування альтернативної інтерпретації перебігу подій. Мемуаристика в цьому випадку постає джерелом і ревізії історичного знання про подію, і її рефлексії в художній літературі.

Більшість мемуаристів мають безперечний талант оповідача, формують історію за мікросюжетами, вводять у неї значущу символіку й сакралізують топографію, застосовують метафоричні описи, кінематографічність та ефектність подієвого розкадрування пригодницького наративу, а також інші прийоми жанру, такі як діалогізація, характерологічна деталь, роздуми, драматичні сцени [Marcus 1994: 229–272].

Прийоми художньої нарації використано й у знаменитих мемуарах Горліса-Горського *Холодний Яр*, найвідоміший текст яких був опублікований у Лондоні в 1967 р. Микитою Мироненком. Саме на цьому варіанті ґрунтуються майже всі сучасні перевидання твору, хоча він був досить суттєво відредагований видавцем. Автентичний текст першопублікації було відновлено зусиллями доньки Горліса-Горського Лариси Лісовської у виданнях 2014 і 2023 р. Цей роман-свідчення має непроминальне значення для кшталтування й гарту національної волі й духу, а міркування й настанови автора звучать напрочуд сучасно й актуально:

К чорту наш український сентименталізм! Нам потрібний не мрійний пав'ячий хвіст, а вовчі зуби. [...] Нас б'ють без сентиментів [...]. Ні один народ не пережив того, що тепер переживає Україна, але й нікому це так не йшло на користь як іде українцеві. Це перетворює лінивого українського вола в хижого звіра [Horlis-Horskyi 2023: 42],

що зможе оборонити власні інтереси і свободу. На мобілізаційній та інтеграційній властивостях цього тексту, багатому фактажу й емоційно-яскравій художній формі заснована його незмінна популярність у читачів і дослідників.

Прийом конденсування історичних подій крізь призму автобіографічного наративу властивий новелеткам Олександра Вишнівського (1890–1975), зібраним і опублікованим заходами історика Віктора Рога (Київ, 2015). „Це збірка захопливих і водночас коротких історій про людей і їх характери, про військи чесноти, про непрості долі і сміливі рішення. Все разом – це картина часу, яку Олександр Вишнівському вдалось закарбувати у різних статтях”³ і зберегти для нащадків, – так охарактеризував видання *Спогади петлюрівського генерала* історик П. Подобєд [U Kyievi vydano... 2016].

Естетичний модус співіснування у творі ‘автора як героя’ та ‘героя як автора’ бачимо в повісті Семена Левченка *За волю і державу. Спогади із Визвольних змагань українського народу 1918–1920 рр. у чотирьох частинах*, де „автор твору з біографічними вкрапленнями ніколи просто не розповідає про свого героя, – він перевтілюється в нього” [Muzyka 2016: 104]. Слід акцентувати, що розглядувана мемуаристика суціль маскулінна, тому будується відповідно до чоловічого бачення на типовій наративній моделі „класичного грецького героя та його епічної подорожі” [Conway 1998], що обумовлено також притаманним для воєнної прози домінуванням патерну героїчного чину та темпорально послідовного розгортання події.

В усіх розглянутих его-текстах домінує не так функція терапевтичного проговорювання травматичного досвіду [Pukhonska 2020] поразки й вимушеної еміграції з метою осмислення, ‘розуміння-для-себе’ і встановлення кордонів власної нової ідентичності, що містила б органічно й ідентичність доеміграційну [Romanenko 2022: 201], фіксації пам’яті індивідуальної (хоча і це теж наявне), як функція дидактично-комеморативна – репрезентація / моделювання історії з метою повчання, тобто насамперед ‘розуміння-для-інших’, що окреслило б і значущі топи історичної колективної пам’яті, і стало б настановою та засторогою на майбутнє, а також підґрунтям продовження справи визволення України.

Завдяки оприявненню в публічному просторі, републікаціям і дослідженням текстів комбатантів Визвольних змагань вони нарешті приходять

³ Нариси були надруковані як дописи до часописів „Голос Комбатанта” (Нью-Йорк), 1958–1959; „Українське козацтво” (Чикаго), 1976; уміщені у виданні *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського* (Каліш, 1937, зб. 7; Торонто, 1966, зб. 11).

до сучасного читача як подвижники, образи яких мають формувати підмурівок національної героїки. Полівекторність інтерпретування его-документів із залученням методів із різних галузей гуманітаристики надає можливості реконструювання біографічних відомостей авторів та персоналій его-прози, встановлення історичних та літературних кореляцій, заповнення інформаційних лакун щодо ментальних, екзистенційних, культурно-побутових та інших особливостей епохи й людей, що в ній проживали, віднайдення прямих і непрямих доказів історичних фактів. Варто наголосити також на потребі подальших пошуків та републікацій подібних свідчень доби⁴. Отож уважно розглянувши семіосферу названих творів, можемо констатувати, що художня мемуаристика цінна не лише виконуваними нею джерельною, дидактичною, фактографічною, символічною й комеморативною функціями, а й становить перспективний напрямок вивчення як факт історії літератури та інструмент міждисциплінарних компаративних розвідок.

References

- Bart R., *Vid tvorů do tekstu*, [v:] *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.*, upor. M. Zubrytska, Lviv: Litopys, 2001, s. 491–496.
- Bilous V., *Parkhomenka vbyv ne Makhno*, „Ukraina moloda”, 2010, v. 133, <https://umoloda.kyiv.ua/number/1700/363/60037/>
- Breuilly J., *Nationalism and the state*, Manchester: Manchester University Press, 1993.
- Conway J.K., *When memory speaks: Reflections on autobiography*, New York: Knopf, 1998.
- Doroshenko M., *Stezhkamy Kholodnoïarskymy: spohady 1918–1923 rokiv*, Kyiv: FOP Stebeliak, 2015.
- Doroshenko M., *Ukrainska trahediia. Spohady z Druhoi svitovoi viiny*, Niu-York: Ukrainian Language Institute, 1980.
- Dub K., *Avtobiografichni synerhen*, „Slovo i chas”, 2021, no. 4, s. 15–23.
- Entsyklopediia ukrainskoi diiaspory*, red. V. Markus, Niu-York: Chykaho, 2009, kn. 1, s. 255.
- Horlis-Horskyi Yu., *Kholodnyi Yar*, Ternopil: TOV „Vydavnytstvo «Kryla»”, 2023.
- Jolly M., *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms*, New York: Routledge, 2001.
- Kodak M., *Avtorska svidomist' i klasychna poetyka*, Kyiv: Vyd. IL NANU, 2006.
- Lefort-Favreau J., *Paysages des écritures de soi*, „Acta fabula”, 2017, vol. 18, nr 6, <http://www.fabula.org/revue/document10366.php>
- Liutyi-Liutenko I., *Vohon z Kholodnoho Yaru: spohady*, Kyiv: FOP Stebeliak, 2015.
- Maftyn N., *U poshukakh „GRAND” styliu (zakhidnoukrainska ta emihratsiina proza mizhvoiennoho dvadtsiatylittia)*, Ivano-Frankivsk: LIK, 2011.

⁴ Наприклад, спогади *Волинські повстанці в кровавих днях отамана Петра Філоненка* (першопубл. у зб. „За державність”, 1938, т. 8), нарис М. Дорошенка *Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни* (Нью-Йорк, 1980) та ін.

- Maftyn N., *Zakhidnoukrainska ta emihratsiina proza 20–30-kh rokiv XX stolittia: paradyhma Rekonkisty*. Ivano-Frankivsk: VDV TsIT Prykarpatskoho natsionalnoho un-tu im. V. Stefanyka, 2008.
- Marcus L., *Auto/biographical discourses: Theory, criticism, practice*, Manchester–New York: Manchester University Press, 1994.
- Muzyka T., *Avtobiohrafichnyi synerhen Vasylia Barky*, „Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Literaturознавство”, 2016, no. 8(333), s. 102–106.
- Panch P., *Obloha nochi. Oleksandr Parkhomenko*, Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury, 1955.
- Polishchuk Ya., *Eho-dokument yak konstrukt obrazu mista (na prykladi tekstiv pro Odesu)*, „Studia Polsko-Ukraińskie”, 2020, vol. 7, s. 190–210.
- Politique de l'autobiographie. Engagements et subjectivités*, sous la dir. de J.-F. Hamel, B. Havercroft, J. Lefort-Favreau, Montréal: Nota Bene, 2017.
- Pukhonska O., *Literaturnyi shchodennyk yak sproba avtoterapii travmy viiny (za knyhoiu „Zhyttia. R.S.” Valerii Burlakovoi)*, „Studia Polsko-Ukraińskie”, 2020, vol. 7, s. 210–223.
- Romanenko O., *Mihratsiinyi dyskurs suchasnoi ukrainskoi literatury: teoretychna model i tematychni horyzonty*, „Studia Ukrainica Posnaniensia”, 2020, z. X/1, s. 193–212.
- Shchus O., *Parkhomenko Oleksandr Yakovych*, [v:] „Entsyklopediia istorii Ukrainy”, http://www.history.org.ua/?termin=Parkhomenko_O
- Smit E., *Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia*, Kyiv: Vydavnytstvo K.I.S., 2004.
- U Kyievi vydano spohady vidomoho ukrainskoho ofitsera, urodzhentsia Zaporizhzhia. Knyzhka Oleksandra Vyshnivskoho vyishla u kyshenkovomu formati*, „Depo.ua”, 2016, <https://zp.depo.ua/ukr/zp/u-kievi-vidano-spogadi-vidomogo-ukrayinskogo-ofitsera-urodzhentsya-21102016180100>
- Ukrainska diaspora: literaturni postati, tvory, biobibliohrafichni vidomosti*, uporiad. V. Prosalova, Donetsk: Skhidnyi vydavnychy dim, 2012.